

ՀԱՄՕ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ՀԱԱՀ, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ

«ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԿՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄԸ ՎԵՐԱԿՍԵԼՈՒ ՍԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԶԱՆՔԵՐԸ 1920-ԱԿԱՆ ԹՈՒՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Բոլշեւիկեան կուսակցութիւնն ու նրա առաջնորդներն ընդգծուած բացասական վերաբերմունք ունէին կրօնի, եկեղեցու, հոգեւորականների ու կրօնական-եկեղեցական գրականութեան նկատմամբ: Ասուածը վերաբերում է ինչպէս Խորհրդային Միութեանն ամբողջապէս, այնպէս եւ Խորհրդային Հայաստանին մասնաւորապէս:

Եկեղեցու նկատմամբ Խորհրդային իշխանութիւնների քաղաքականութիւնը ԽՍՀՄ գոյութեան եօթ տասնամեակի ընթացքում միազիժ չի եղել, այլ, պայմանաւորուած Միութեան ներքին կամ արտաքին խնդիրներով, վայրիվերումներ է ունեցել: Եթէ նախապատերազմեան շրջանում հոգեւորականները ենթարկուած էին զանգուածային բռնութիւնների, հալածանքների, բանտարկութեան, աքսորի, ծաղրի ու պարսաւանքի, ամենատարբեր ճանապարհներով ու պատրուակներով խոչընդոտուած, լաւագոյն դէպքում սահմանափակուած էին կրօնական քարոզչութիւնը, հոգեւոր-եկեղեցական հրատարակութիւնների տպագրութիւնն ու տարածումը, ապա Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին ու յետպատերազմեան շրջանում առաւել նպաստաւոր դրութիւն ստեղծուեց եկեղեցու համար:

Այս դէպքում մեզ հետաքրքրում է 1920-ական թուականներին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի կողմից «Արարատ» ամսագրի հրատարակութիւնը վերսկսելու կամ նոր պարբերական հրատարակելու փորձերը. խնդիր, որ մինչ այս գիտական քննութեան չի ենթարկուել: Սրա պատճառներից կարող են լինել արխիւային նիւթի սակաւութիւնն ու ցրուածութիւնը: Ուստի մեր շարադրանքի հիմքը կազմում են Հայաստանի ազգային արխիւի տարբեր ֆօնդերում պահուող անտիպ վաւերագրերը:

Յայտնի է, որ, պայմանաւորուած ֆինանսական ու քաղաքական աննպաստ դրութեամբ, 1868 թուականից Մայր Աթոռի կողմից հրատարակուող «Արարատ» ամսագրի տպագրութիւնը Հայաստանի առաջին

Հանրապետության շրջանում դադարեցուեց. 1920 թ. առաջին ամիսներին լոյս տեսան պարբերականի 1918 թ. ապրիլ-դեկտեմբերի եւ 1919 թ. յունուար-դեկտեմբերի միացեալ համարները¹: «Արարատին» զուգահեռ՝ արդէն 1920 թ. յունուարից Մայր Աթոռն սկսեց հրատարակել «Էջմիածին» շաբաթաթերթը, որը կարճ կեանք ունեցաւ. սեպտեմբերին սկսուած թուրք-հայկական պատերազմի պատճառով նրա վերջին համարը հրատարակուեց հոկտեմբերի 4-ին²:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ նոր իշխանութիւնները նպատակային քայլեր ձեռնարկեցին Հայ Եկեղեցու ունեցուածքը բռնագրաւելու նպատակով: Հայաստանի յեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ի դեկրետով Հանրապետության տարածքում գործող բոլոր ազգութիւնների հոգեւոր հաստատութիւնների մշակութային եւ կրթական հիմնարկութիւնները պետականացուեցին եւ յանձնուեցին լուսաւորութեան ժողովրդական կոմիսարիատին: Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (ՀՍԽՀ) լուսաւորութեան ժողովոմ Աշոտ Յովհաննիսեանի նոյն օրուայ հրամանի համաձայն՝ դրանք փոխանցուեցին տեղական յեղկոմների լուսաւորութեան բաժիններին: Որպէս բացառութիւն՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանը, հնագիտական եւ ազգագրական թանգարանները, մատենադարանը եւ տպարանը անմիջապէս ենթարկուելու էին լուսժողովոմատին՝ վերակազմուելով վերջինի կողմից նշանակուող կոմիսարի դեկավարութեամբ: Հայեղկոմի 1921 թ. փետրուարի 5-ի դեկրետով Էջմիածնի պետականացուած՝ մշակութային ու կրթական հաստատութիւնների միաւորմամբ ստեղծուեց Հայաստանի գիտական առաջին հիմնարկութիւնը՝ Էջմիածնի կուլտուր-պատմական ինստիտուտը³:

Հասկանալի է՝ Մայր Աթոռի տպարանի պետականացումը վերջինի համար առաւել դժուարացրեց հրատարակչական գործունէութիւն իրականացնելը, կրօնական-եկեղեցական գրականութեան տպագրութեան գործը: Այդուհանդերձ՝ Մայր Աթոռը տպարանի կորստի հետ

¹ «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Ե., Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918–1920 թթ.), կազմեց՝ Ս. Բեհբուզեան, Երեւան, 1999, էջ 235:

² Ա. ՅԱՎՈՐԵԱՆ, Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմութիւն (1918–1920 թթ.), Երեւան, 2005, էջ 61–63:

³ Հ. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ, Եկեղեցու սեփականութեան բռնագրաւումը Խորհրդային Հայաստանում (1920 թ. դեկտեմբեր – 1921 թ. փետրուար), «Լրաբեր հասարակական գիտութիւններ», Երեւան, 2014, թիւ 1, էջ 95–102:

հեշտութեամբ չհաշտուեց: Մասնաւորապէս 1921 թ. սեպտեմբերի 6-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհին ուղղուած զեկուցագրում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Դ. Սուրէնեանցի լիազօր ներկայացուցիչներ Խորէն, Գէորգ եւ Բագրատ արքեպիսկոպոսներն ընդգծում էին, որ Սուրբ Էջմիածնի համար կենսական խնդիր է սեփական տպարան ունենալը՝ եկեղեցական-կրօնական գրքեր, հայրապետական կոնդակներ, կարգադրութիւններ, օրացոյց եւ «Արարատ» կրօնական-հայագիտական ամսագիր տպագրելու համար⁴: Մայր Աթոռում դեռեւս զուր ակնկալիք ունէին, թէ պետութիւնը, հնարաւոր է, բռնագրաւած տպարանը ետ վերադարձնի: Այս առաջարկը քննարկուեց Ժողկոմխորհի սեպտեմբերի 20-ի նիստում եւ բացասական արձագանք ունեցաւ: Փոխարէնը պետականացուած տպարանի վարչութեանը հրահանգուեց կատարել Մայր Աթոռի հրատարակութիւնների պատուէրները: Այդ աշխատանքները հսկելու էր կաթողիկոսի ներկայացուցիչը: Բացի այդ՝ Մայր Աթոռին իրաւունք էր տրուում սեփական տպարան ունենալ⁵: Թէ այդ հնարաւորութիւնն ինչպէս էր իրագործուելու, երբ Եկեղեցուց պետութիւնը բռնագրաւել էր նրա ունեցուածքը, գուցէ միայն որոշում ընդունողներին էր յայտնի: Ուստի այս որոշումները մնացին թղթի վրայ՝ յետագայում գործնական կիրառութիւն չունենալով:

1920-ականներին Մայր Աթոռը հրատարակչական աշխատանքներ կատարելիս ակնյայտ խոչընդոտների էր հանդիպում: Կրօնական-եկեղեցական հրատարակութիւններն իշխանութիւնների համար ամենեւին խրախուսելի չէին: Նոյնիսկ եկեղեցական օրացոյցների տպագրութիւնը մեծ դժուարութիւնների էր հանդիպում. իշխանութիւնները տարբեր ճանապարհներով խոչընդոտում էին: Ահա այսպիսի աննպաստ պայմաններում Մայր Աթոռը ջանքեր գործադրեց՝ կրօնական-եկեղեցական պարբերական հրատարակելու նպատակով:

Այս առումով հետաքրքրական կարող է լինել ԽՍՀՄ այլ հանրապետութիւնների հետ զուգահեռների անցկացումը: Փաստենք, որ միութենական միւս հանրապետութիւնների եկեղեցական կառույցները եւս անմխիթար դրութեան մէջ էին գտնուում: Այսպէս՝ 1917 թ. հոկտեմբերին Պետրոգրադում իշխանութեանը տիրանալուց կարճ ժամանակ անց՝ 1918 թ., բոլշեւիկները դադարեցրին 1888 թ. յունուարից Ռուս

⁴ «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան (1921–1938 թթ.)», կազմեց՝ Ս. Բեհբուդեան, Երեւան, 1994, էջ 21–22:

⁵ Ս. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆՑ, Հայ Առաքելական Եկեղեցին ստալինեան բռնապետութեան օրօք, Երեւան, 1994, էջ 13–14:

Ուղղափառ Եկեղեցու կողմից հրատարակուող «Церковные ведомости» պարբերականի տպագրութիւնը: Մէկ տասնամեակից աւելի Ռուսական Եկեղեցին պաշտօնաթերթ չունէր⁶: Միայն 1931 թ. իշխանութիւնները թոյլատրեցին «Журнал Московской Патриархии» պարբերականի հրատարակումը, որն իշխանութիւնները «հանդուրժեցին» մինչեւ 1935 թ.: Ռուս Եկեղեցին հրատարակչական գործունէութիւն ծաւալելու թոյլտուութիւն ստացաւ միայն 1943 թ., երբ ամսագրի հրատարակութիւնը վերսկսուեց⁷: 1925 թուականից Ուկրաինական Եկեղեցին հրատարակում էր «Украинский православный благовестник» անուանումով երկշաբաթաթերթ: Պարբերականի վերջին էջում նշում էր «Укрглавлит»-ի թոյլտուութեան ամսաթիւր եւ համարը: Հայաստանի ազգային արխիւի ֆ. 409-ում մեզ յաջողուել է յայտնաբերել երկշաբաթաթերթի համարներից 5-ը՝ հրատարակուած 1925 թ. սեպտեմբերից մինչեւ 1926 թ. ապրիլը⁸:

Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ պարբերական հրատարակելու՝ Մայր Աթոռի մեզ յայտնի առաջին փորձը եղել է 1923 թ. մայիսին: Մինողի անդամների եւ էջմիածնում գտնուող թեմական առաջնորդների հետ խորհրդակցութիւն անցկացնելուց յետոյ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրէնեանցը Երեւանի փոխթեմակալ Խորէն արքեպիսկոպոս Սուրաբէկեանին յանձնարարեց Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի վերաբացման եւ «Արարատ» ամսագրի վերահրատարակման խնդրի վերաբերեալ ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի հետ բանակցութիւններ սկսել⁹: Այդ հարցով Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւններին ուղղուած դիմումին էջմիածնի կոմիսար Գրիգոր Վարդանեանը, որի միջոցով էին իրականացում Մայր Աթոռի եւ ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի փոխյարաբերութիւնները, 1923 թ. հոկտեմբերի 28-ին պատասխանեց, որ հանրապետութեան իշխանութիւնների կողմից «թոյլատրում է ունենալ պարբերական թերթ, բայց ոչ իբրեւ օրգան էջմիածնի»¹⁰:

Իշխանութիւնների համար պայման էր նաեւ, որ Մայր Աթոռի պարբերականը տպագրի միայն կրօնական-աստուածաբանական նիւթեր

⁶ Ռուս վտարանդիները 1922 թ. արտասահմանում վերսկսեցին պարբերականի հրատարակութիւնը:

⁷ <https://www.rop.ru/istoriya> (այցելութիւնը՝ 27.11.2019 թ.):

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 42, թ. 1–31 շրջ.: Արխիւային գործում պահուում են պարբերականի 1925 թ. սեպտեմբերի 1-ի թիւ 17-ը, 1926 թ. յունուարի 1-ի թիւ 1-ը, յունուարի 15-ի թիւ 2-ը, փետրուարի 1-ի թիւ 3-ը, ապրիլի 19-ի թիւ 8-ը:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 55, թ. 17 շրջ.:

¹⁰ Ն. տ., գ. 12, թ. 2:

(եկեղեցական օրացույցների հրատարակությունը թույլատրելը եւս հիմնականում սրանով էր պայմանաւորուած): Այն է՝ հայագիտական բնութի ուսումնասիրություններ տպագրելը չէր խրախուսուում, ինչը տասնամեակներ շարունակ «Արարատ» ամսագրի մեծագոյն առաւելությունն էր հանդիսացել եւ հռչակ բերել նրան: Միւս կողմից՝ նիւթերի քանակը սահմանափակ էր. երբեմնի յօդուածագիրները, որ մինչխորհրդային ժամանակահատուածում պաշտօնավարել կամ դասախօսել էին Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանում եւ կապուած էին Մայր Աթոռի հետ, Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ հեռացել էին վերջինից եւ ոչ միայն շահագրգռութիւն չունէին, այլեւ խուսափում էին համագործակցութիւնից՝ իշխանութիւնների «սեւ ցուցակում» չյայտնուելու համար: Գիտական պատրաստութիւն ունեցող հոգեւորականների թիւը եւս նուազել էր. շատերը բռնութիւնների եւ հետապնդման էին ենթարկուել, որոշները հեռացել էին Եկեղեցուց, կարգաթող եղել: Իշխանութիւնները սահմանափակել էին նաեւ Սփիւռքի աշխարհիկ եւ հոգեւոր գործիչների հետ Սուրբ Էջմիածնի համագործակցութեան հնարաւորութիւնը:

Ի դէպ, 1920-ականներին խորհրդային Հայաստանում նոր պարբերական հրատարակելու համար անհրաժեշտ էր ստանալ ՀՍԽՀ գրականութեան, հրատարակչութեան եւ խաղացանկի վերահսկողութեան վարչութեան (Հայգլալիտ) թույլտուութիւնը: Վերջինը, իր հերթին, հարցը համաձայնեցնում էր ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի հետ: խորհրդային համակարգի տեսակէտից ոչ ընդունելի հրատարակութիւնները գրաքննիչներն արգելում էին¹¹:

Իշխանութիւնների թույլտուութիւնն ստանալուց յետոյ Մայր Աթոռի առաջնահերթ խնդիրը դարձաւ անհրաժեշտ գումարների հայթայթումը: Ինչպէս յետագայ շարադրանքում կտեսնենք, դրամական միջոցների անբաւարարութիւնը խոչընդոտ էր հանդիսանում Մայր Աթոռի համար պարբերական հրատարակելու հարցում:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրենեանցի 1924 թ. յունուարի 1-ի կոնդակով, Հայրապետական սինոդի եւ դիւանի փոխարէն, իր նախագահութեամբ հիմնուեց նոր մարմին՝ Գերագոյն հոգեւոր խորհուրդ, որի անդամներ նշանակուեցին Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեան, Խորէն Մուրադբէկեան, Բագրատ Վարդազարեան արքեպիսկոպոսները, Գարեգին Յովսէփեանց, Զաւէն Բաբայեան, Գիւտ Տէր-Ղազարեան եպիսկոպոսները:

¹¹ Հ. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ, Փաստաթղթեր խորհրդային Հայաստանի Գլալիտի կազմակերպման մասին, «Պատմաբանասիրական հանդէս», Երեւան, 2017, թիւ 3, էջ 188:

Մայր Աթոռի եւ թեմերի կրօնական, վարչական, տնտեսական գործերը ենթակայ էին ԳՂԽ քննութեանը եւ վերջնական լուծմանը: Սրանով կաթողիկոսի լիազօրութիւնները մասնակի սահմանափակուեցին¹²:

«Էջմիածնում պարբերական թերթ ունենալու խնդիրը» քննարկուեց նորաստեղծ Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի 1924 թ. յունուարի 16-ի նիստում: Հաշուի առնելով իշխանութիւնների դրական վերաբերմունքը՝ որոշուեց հրատարակել «Արարատ» անուանումով «կրօնական-ազգային պարբերական», որն ունենալու էր 4—5 տպագրական մամուլ ծաւալ: Պարբերականում հրատարակուելիք յօդուածները նախապէս քննարկուելու եւ արժանանալու էին խմբագրական յանձնախմբի հաւանութեանը: Ուշագրաւ մի հանգամանք. արձանագրութեան մէջ յատուկ կարեւորում էր այն աւանդական ուղղագրութեամբ հրատարակելու համար միջոցներ ձեռնարկելը եւ միայն այդ հարցում անյաջողութեան հանդիպելու պարագայում նոր ուղղագրութեամբ տպագրելը¹³:

Խնդիրն այն է, որ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին չէր ընդունում ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի 1922 թ. մարտի 4-ի դեկրետով¹⁴ կատարուած ուղղագրական փոփոխութիւնը: Նոյնիսկ իշխանութեան ներկայացուցիչներին ուղղուած դիմումներում Մայր Աթոռի միաբանները շարունակում էին կիրառել դասական ուղղագրութիւնը: Այս հանգամանքը ՀՍԽՀ բարձրաստիճան պաշտօնեաներին ամենեւին դուր չէր գալիս, որոնք ուղղակի եւ անուղղակի բարձրաձայնում էին դա: Մասնաւորապէս 1925 թ. նոյեմբերի 13-ին լուսաւորութեան ժողկոմատի կողմից ժողկոմխորհի գործերի կառավարչութեանն ուղղուած «գաղտնի» նշագրումով գրութիւնում լուսժողկոմ Ասքանազ Մուսեանի անունից առաջարկում էր Մայր Աթոռի հետ պետութեան փոխյարաբերութիւնների պատասխանատու, հողագործութեան ժողկոմ Արամայիս Երզնկեանի միջոցով հոգեւորականներին տեղեկացնել, որ «...նոր ուղղագրութիւնը արտադրական եւ պարտադիր է նաեւ նրանց համար: Առաջարկել այսուհետեւ բոլոր գրութիւնները ուղարկել նոր ուղղագրութեամբ գրած, հակառակ դէպքում նրանց գրութիւնները չեն ընդունուի»¹⁵: Սա ուշադրութեան արժանի կարեւոր փաստ է:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 8, թ. 3, Պ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Արժէքաւոր վաւերագիր Մայր Աթոռի 1920-ական թուականների կացութեան վերաբերեալ (Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանի նորայայտ նամակը պրոֆէսոր Նիկողայոս Ադոնցին), «Էջմիածին», 2001, Բ.—Գ., էջ 96—104:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 12, թ. 2:

¹⁴ «ՀՍԽՀ դեկրետների եւ որոշումների հաւաքածու», Երեւան, 1922, №5, էջ 37—40:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 307, թ. 16:

Պարբերական հրատարակելու թույլտուութիւն ունենալով հանդերձ՝ Մայր Աթոռը, զրկուած լինելով իր հիմնական եկամուտներից, այդ նպատակի համար անհրաժեշտ նիւթական հնարաւորութիւններ չունէր: Այդ առումով կարելոր էր համարուած թեմերից դրամական միջոցների ներգրաւումը: Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի 1925 թ. յունուարի 16-ի նիստում արձանագրուեց, որ «Արարատ» խորագրով ժողովածուում լուսաբանուելու էին Հայոց Եկեղեցու բարենորոգութեանը (բարեփոխմանը) վերաբերող խնդիրները, իսկ թեմական առաջնորդներին առաջարկուեց իրենց մասնակցութիւնը բերել այդ աշխատանքներին¹⁶:

Դրամական միջոցների անբաւարարութիւնը Գերագոյն հոգեւոր խորհրդին ստիպեց ամսագրի փոխարէն նոյնանուն ժողովածու հրատարակել: Այս փաստն արձանագրելով՝ 1925 թ. սեպտեմբերի 22-ին Այրարատեան, Սիւնեաց, Շիրակի, Թիֆլիսի, Արցախի, Բաքուի, Նոր Նախիջեւանի, Հիւսիսային Կովկասի եւ Աստրախանի, Գանձակի թեմերին ուղղուած շրջաբերականում խորհուրդը տեղեկացնում էր, որ «Արարատ» ժողովածուում տեղ էին գտնելու Հայ Եկեղեցու դրութեան եւ նրա բարեփոխման մասին ուսումնասիրութիւններ՝ մինչեւ 2—2,5 մամուլ ծաւալով: Ժողովածուի նիւթերի հայթայթման եւ հրատարակութեան հարցում ԳՀԽ-ն ակնկալում էր թեմերի օժանդակութիւնը: Նշենք, որ ցանկալի էր դիտուում յօդուածներ պատրաստել Հայոց Եկեղեցու բարեփոխման վերջին շրջանի պատմական տեսութեան, Եկեղեցու արդի կացութեան, ծիսակատարութիւնների կազմակերպման, պատմութեան հոլովոյթում ազգային-եկեղեցական ժողովի նշանակութեան, կրօնի գոյութեան իրաւունքի (որն այդ շրջանում արհեստականօրէն քննարկուող հարցերից էր), հայկական մշակոյթի ու գրականութեան մէջ Եկեղեցու դերի, Եկեղեցու եւ հոգեւորականների ապահովութեան խնդրի եւ այլ յարակից հարցերի վերաբերեալ¹⁷:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում «Արարատ» անուամբ ժողովածու հրատարակելու լուրը ոգեւորութիւն էր առաջ բերել խորհրդային Հայաստանում ու նրա սահմաններից դուրս գտնուող հայ հոգեւորականների շրջանում: Այդ մասին են վկայում նրանց ուղարկած նամակներն ու պատրաստի յօդուածները: Այսպէս՝ 1925 թ. նոյեմբերին Մայր Աթոռում ժողովածուի խմբագրութեան անունով ստացուել էին՝ Կրասնօդարից Արսէն աւագ քահանայ Վարդանեանի «Մեր եկեղեցիների ապահովութեան

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 25, թ. 45 եւ շրջ.:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 1003, թ. 2, ֆ. 409, ց. 1, գ. 45, թ. 1—2:

խնդիրը», Անապայից Պօղոս քահանայ Տէր-Մինասեանի «Անապայի աղօթատան շուրջը» վերնագրերով յօդուածները եւ այլն¹⁸:

Չնայած Հայ Եկեղեցու համար ստեղծուած ծանրագոյն պայմաններին՝ Մայր Աթոռում ոչ պակաս ոգեւորութիւն էր տիրում «Արարատ» ամսագրի հրատարակութիւնը վերսկսելու հարցում: Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի վերաբացման եւ «Արարատ» ժողովածուի հրատարակման խնդիրները քննութեան առնուեցին Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի 1926 թ. փետրուարի 4-ի նիստում: Այս մասին մանրամասն զեկուցում ներկայացրեց խորհրդի անդամ, ականաւոր հայագէտ Գարեգին արքեպիսկոպոս Յովսէփեանցը: Արձանագրելով, որ նիւթական միջոցների պակասի, սեփական տպարան չունենալու եւ այլ պատճառներով «Արարատի» հրատարակման հարցն առկախ է մնացել, նա բարձրաձայնում է Մայր Աթոռի միաբանների շրջանում տարածուած մտայնութիւնը, որն արդիական է նաեւ այսօր. «Ամէնքս խորապէս գիտակցում ենք, որ առանց դպրոցի, մամուլի եւ տպարանի մենք չենք կարող ծառայել Եկեղեցու բարձր նպատակներին»¹⁹: Նիստի վերջում խորհրդի մշտական անդամներին յանձնարարուեց «Արարատ» ժողովածուի հրատարակութեան աշխատանքներն արագացնել: Ցանկալի էր համարում սեփական տպարան ունենալը: Բացի այդ՝ որոշուեց հրատարակել երկշաբաթաթերթ՝ «հաւատացեալների հետ կենդանի կապ պահպանելու եւ ապագայում գումարուելիք Ազգ[ային] եկեղեցական» ժողովին դրուած հարցերի լուսաբանութեան համար», ինչի կապակցութեամբ թեմական առաջնորդները խոստացան դրամական օժանդակութիւն յատկացնել²⁰:

Փաստօրէն, տեսնելով, որ ծաւալուն ժողովածու հրատարակելը գրեթէ անլուծելի խնդիր է, Մայր Աթոռում հակուեցին (ամենայն հաւանականութեամբ Ուկրաինական Եկեղեցու օրինակով) ամսաթերթ հրատարակելու տարբերակին: Այնուհետեւ Մայր Աթոռը շրջաբերականով ծանուցեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրհնութեամբ «Արարատ» կրօնական-բարոյական, եկեղեցական-պատմական ամսաթերթի հրատարակման մասին: Նշում էր, որ այն հրատարակուելու է ամիսը մէկ անգամ՝ 2–2,5 մամուլ ծաւալով: Իւրաքանչիւր համարի արժէքը կազմելու էր 40 կոպէկ: Խմբագիրը լինելու էր Գիւտ եպիսկոպոս Տէր-Ղազարեանցը: Պարբերականն ունենալու էր հետեւեալ բաժինները.

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 48, թ. 1–7:

¹⁹ Ն. տ., գ. 55, թ. 18:

²⁰ Ն. տ.:

«1. Կրօնական-բարոյական-առաջնորդողներ՝ կրօնական-եկեղեցական կեանքին վերաբերող, Ս. Գրքի բացատրութիւններ,

2. Եկեղեցու պատմութեան, գրականութեան, արուեստի մասին յօդուածներ,

3. Հայոց եկեղեցին Միութեան սահմաններում եւ արտասահմանում,

4. Եկեղեցական բարեփոխութեան մասին յօդուածներ եւ բացատրութիւններ,

5. Զեկուցումներ եւ թղթակցութիւններ թեմերից,

6. Օտար եկեղեցիների քրոնիկոն,

7. Գրախօսութիւն եկեղեցական-կրօնական-պատմական եւ գեղարուեստական գրուածքների,

8. Պետական եւ եկեղեցական կարգադրութիւններ եւ լուրեր Հայոց եկեղեցու մասին,

9. Գիտական մանրալուրք,

10. Յայտարարութիւններ»²¹:

Ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ առաջարկուողը գրեթէ նոյնութեամբ համընկնում է Մայր Աթոռի՝ նախկինում հրատարակած «Արարատ» ամսագրի եւ 1944 թուականից անխափան հրատարակուող «էջմիածին» ամսագրի նիւթերին: Հաւանական է, որ վերջինի հրատարակման ժամանակ խմբագրակազմը ձեռքի տակ ունեցել է նշեալ առաջարկները:

Եկեղեցական ամսաթերթ հրատարակելու լուրը ոգեւորութեամբ ընդունեցին հոգեւորականները եւ հաւատացեալները: Օրինակ՝ 1926 թ. մարտի 31-ին Գերագոյն հոգեւոր խորհրդին ուղղուած նամակում Ղրիմից Յարութիւն քահանայ Տէր-Ենոքեանը խնդրում էր «Արարատ» թերթը լոյս տեսնելու դէպքում իրեն օրինակներ ուղարկել՝ խոստանալով պարբերականի համար բաժանորդներ գտնել²²:

1926 թ. սեպտեմբերի 29-ին գումարուած Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի ընդլայնուած կազմի նիստի բացման ելոյթում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրէնեանցը յիշեցրեց «Արարատ» ամսագրի հրատարակութեան ընդհատման եւ պետութեան կողմից վանական տպարանը բռնագրաւելու պատճառով թերթի հրատարակելու հնարաւորութիւնից զրկուած լինելու մասին: Նա թեմերի ներկայացուցիչներին յորդորեց ջանքեր գործադրել այդ բացը լրացնելու նպատակով, մանաւանդ որ

²¹ Ն. տ., գ. 59, թ. 1–2:

²² Ն. տ., թ. 3:

իշխանութիւններից պարբերական հրատարակելու թոյլտուութիւն է ստացուել: «Ուրեմն՝ ժողովականներ, երբ էջմիածինը ջրաղացը շինել—պատրաստել է, ձեզ մնում է ջրաղացին անհրաժեշտ ջուրը մատակարարել, որ բանի ու գործի: Եւ ես յոյս ունեմ, որ մեր թեմերը ամէն ջանք գործ կդնեն այս պակասը եւս լրացնելու»,— իր խօսքը պատկերաւոր կերպով եզրափակեց կաթողիկոսը²³:

Եկեղեցական պարբերականի հարցը շօշափուեց նաեւ Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի նախորդ ամիսների գործունէութեան վերաբերեալ՝ Գիւտ եպիսկոպոսի զեկուցման մէջ, որից պարզ է դառնում, որ թերթի հրատարակութեան թոյլտուութիւնը բանաւոր էր: Թեմերի առաջնորդների կողմից 1250 օրինակ սպառելու յանձնառութեան դէպքում ԳՀԽ-ն մտադիր էր մինչեւ 1927 թ. յունուար ամիսը տպագրել «Արարատ» թերթի առաջին համարը (իւրաքանչիւր օրինակը 50 կոպէկ արժէքով): Վերջում որոշուեց թերթի հրատարակման ժամանակահատուածի եւ տպաքանակի յստակեցումը վերապահել ԳՀԽ-ի մշտական անդամներին, իսկ թեմերի առաջնորդներին պարտաւորեցնել իրենց թեմերում տարածել այն²⁴: Իբրեւ վերը նշուած որոշման շարունակութիւն՝ ԳՀԽ-ի ընդլայնուած կազմի հոկտեմբերի 1-ի նիստում հաստատուեց «Արարատի» հրատարակութեան նախահաշիւը: Ըստ այդմ՝ պարբերականը 1200 օրինակով հրատարակելու դէպքում անհրաժեշտ էր լինելու 600 ռուբլի (տպագրական թղթի եւ շարուածքի համար՝ 400 ռ., փօստային առաքման համար՝ 100 ռ., աշխատակիցների վարձատրութեան համար՝ 100 ռ.): Ծախսերը ծածկելու նպատակով նախատեսուեց էր թերթի տպագրուած իւրաքանչիւր օրինակը վաճառել 50 կոպէկով, որով ելքի եւ մուտքի գումարներն իրար կհաւասարուէին²⁵:

Չնայած եղած ոգեւորութեանն ու ջանքերին՝ նիւթական եւ կազմակերպչական պատճառներով «Արարատի» նոր համարն այդպէս էլ լոյս աշխարհ չէր գալիս: Այստեղ աւելորդ է խօսել Մայր Աթոռի պարբերականին Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնների կողմից նիւթական աջակցութիւն ցուցաբերելու հնարաւորութեան մասին: Նման հարցադրումն ինքնին բացառուեց էր, եւ դրանով է պայմանաւորուած, որ Գերագոյն հոգեւոր խորհուրդը նիւթական աջակցութեան խնդրանքով պետութեանը չի էլ դիմել: Ի դէպ, 1920-ականներին Խորհրդային Հայաստանում

²³ Ն. տ., գ. 69, թ. 2 շրջ.:

²⁴ Ն. տ., թ. 3 շրջ., 5—6:

²⁵ Ն. տ., թ. 11, 12:

պետական աջակցություններ կրօնական/հակակրօնական բովանդակությամբ պարբերականներ էին տպագրում՝ 1924—1928 թթ. Երեւանում Մեսրոպ քահանայ Մելեանի եւ գործընկերների հրատարակած «Ազատ եկեղեցի» կրօնաբարոյական եւ պատմագիտական շաբաթաթերթը եւ 1928 թուականից կրկին Երեւանում հրատարակուող ՀՍԽՀ մարտնչող անաստուածների միություն «Անաստուած» պաշտօնաթերթը: Այսպէս՝ ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի քարտուղարութեան 1926 թ. փետրուարի 4-ի եւ 1928 թ. փետրուարի 27-ի նիստերում որոշուել է համապատասխանաբար «Ազատ եկեղեցի» եւ «Անաստուած» պարբերականների տպագրութեան համար դրամական միջոցներ յատկացնել²⁶:

«Արարատի» հրատարակութեան հարցում յաջողութիւն չարձանագրելուց յետոյ Գերագոյն հոգեւոր խորհուրդը որոշեց այլ անուանումով պարբերական հրատարակել: Տպաւորութիւն կար, թէ իշխանութիւններին կարող էր դուրեկան շլինել Թուրքիայի գերիշխանութեան ներքոյ գտնուող արեւմտահայկական հողերը խորհրդանշող «Արարատ» անուանումը: ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի բանաւոր թոյլտուութիւնից յետոյ 1930 թ. գարնանը Մայր Աթոռում որոշուեց «էջմիածնի տեղեկաբեր» անուանումով նոր պարբերական հրատարակել: Այն խմբագրելու էին Գարեգին արքեպիսկոպոս Յովսէփեանցը եւ Մատթէոս արքեպիսկոպոս Մատթեոսեանը²⁷: 1930 թ. մայիսի 28-ին ՀՍԽՀ պետական իշխանութեան բարձրագոյն մարմինն՝ Կենտրոնական գործադիր կոմիտէին ուղղուած դիմումում, ի շարս այլ խնդիրների, Գերագոյն հոգեւոր խորհուրդը բարձրացրեց նաեւ եկեղեցական պարբերականի հրատարակման հարցը՝ համապատասխան թոյլտուութիւն ակնկալելով: Յուլիսի 6-ին կենտգործկոմի քարտուղար Գ. Մովսէսեանը պատասխան գրութեամբ այս առթիւ արձանագրում էր, որ «Գրառեպզլիսվարի մարմինները չեն կարող արգելել կրօնական հարցերի վերաբերեալ տպագիր գրուածքների հրատարակութիւնը, եթէ միայն այդ գրուածքները մասնաւորապէս հակախորհրդային նպատակներ չեն հետապնդում»²⁸: Հիմք ընդունելով այս հաւաստիացումը՝ յուլիսի 14-ին Գարեգին արքեպիսկոպոսին ուղղուած գրութիւնում տեղեկացնելով կենտգործկոմից ստացուած գրաւոր դիրքորոշման մասին՝ Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի անդամներ Խորէն, Բագրատ եւ Գիւտ արքեպիսկոպոսները նրան յորդորում էին «ըստ

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 11, թ. 11, ց. 8, գ. 22:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 118, թ. 1:

²⁸ «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան (1921—1938 թթ.)», էջ 220—221:

հնարաւորութեան աշխատել փութացնել առաջին տետրակի տպագրութիւնը՝ բովանդակութեան հետ նախապէս ծանօթացնելով Խորհրդիս»²⁹։

Արձանագրենք, որ «Էջմիածնի տեղեկաբեր» պարբերականին եւս վիճակուած չէր լոյս աշխարհ գալ՝ չնայած դրան սպասողների առկայութեանն ու գործադրուող ջանքերին։ Այսպէս՝ Հիւսիսային Կովկասի եւ Աստրախանի թեմի առաջնորդ Բագրատ արքեպիսկոպոս Վարդագարեանը, որ ընդամէնը մէկ ամիս առաջ էր վերադարձել Սուրբ Էջմիածնից, 1930 թ. օգոստոսի 20-ին Գերագոյն հոգեւոր խորհրդին ուղղուած նամակում վստահութիւն էր յայտնում, թէ «ամենայն հաւանականութեամբ արդէն լոյս տեսած կլինի մինչեւ այժմ Ս. Էջմիածնի Տեղեկաբերը» եւ խնդրում ամսագրից ոչ աւել եւ ոչ պակաս 500 օրինակ ուղարկել թեմի համայնքների կարիքների համար³⁰։

Պարբերական հրատարակելու հարցում մէկ տասնամեակ տեւած անյաջող փորձերից յետոյ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբաններն ասես ընկրկեցին։ Իսկ 1930-ականների կէսերին ԽՍՀՄ-ում նոր թափ հաւաքած քաղաքական բռնաճնշումների պայմաններում նոյնիսկ անհնար էր նման հարցեր բարձրացնել։ Ի դէպ, ՀՍԽՀ իշխանութիւնները Մայր Աթոռին վերջին անգամ օրացոյց հրատարակելու թոյլտուութիւն տուեցին 1935 թ. աշնանը, երբ «Պետհրատի» տպարանում տպագրուեց 1936 թ. եկեղեցական օրացոյցը³¹։ Մայր Աթոռը պարբերական հրատարակելու հնարաւորութիւն ստացաւ միայն 1944 թ. յունուարին, երբ սկսեց անխափան տպագրուել «Էջմիածին» ամսագիրը։

Այսպիսով՝ կրօնական-եկեղեցական ամսագիր, ժողովածու կամ թերթ հրատարակելու Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի շուրջ տասնամեայ ջանքերը 1920-ականներին դրական արդիւնքի չյանգեցրին։ Իշխանութիւնների ոչ բարեհաճ վերաբերմունքի պայմաններում, կազմակերպչական ուժերի եւ դրամական միջոցների անբաւարարութեան պատճառով, «Արարատ» եւ «Էջմիածնի տեղեկաբեր» պարբերականներն այդպէս էլ լոյս աշխարհ չեկան։ Չնայած պետական-կուսակցական մարմինների իրականացրած հակակրօնական՝ նպատակաուղղուած քարոզչութեանը՝ 1920-ական թուականներին խորհրդային հանրապետութիւններում զգալի թիւ էին կազմում ջերմեռանդ հաւատացեալները։ Ասուածի վառ վկայութիւններից

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 118, թ. 1։

³⁰ Ն. տ., թ. 3։

³¹ «Հայ գիրքը 1931–1940 թուականներին», կազմողներ՝ Օ. Գիւլումեան, Ս. Գրիգորեան, Երեւան, 2018, էջ 356։

է, թերեւս, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակած եկեղեցական օրացույցների եւ հրատարակելիք պարբերականի նկատմամբ նախկինի օրինակով եղած մեծ պահանջարկը:

РЕЗЮМЕ

В декабре 1920 года после советизации Армении культурные и образовательные учреждения Первопрестольного Святого Эчмиадзина, в том числе типография, подверглись экспроприации. Это обстоятельство осложнило издание не поощряемой властями церковно-религиозной литературы. В таких неблагоприятных условиях Святой Эчмиадзин приложил усилия для возобновления издания журнала «Арагат», прекратившего издаваться в 1919 году. Получив разрешение от советских властей, с октября 1923 года начались работы по изданию церковно-религиозной периодики. Несмотря на разрешение, серьезнейшим препятствием для издания периодики была нехватка финансовых средств.

В работе, где представлены нововыявленные документы, показано, что почти десятилетние усилия Первопрестольного Святого Эчмиадзин по изданию церковно-религиозного журнала, сборника или газеты не привели к положительным результатам в 1920-х годах. В условиях неблагоприятного отношения властей, а также из-за отсутствия организаторских сил и финансовых средств «Арагат» и «Справочник Эчмиадзина» так и не увидели свет. Только в 1944 году Эчмиадзин начал издавать журнал «Эчмиадзин», который до сих пор продолжает публиковаться.

SUMMARY

In December 1920, after the Sovietization of Armenia, the cultural and educational institutions of the Mother See of Holy Etchmiadzin, including the printing house, were expropriated. This circumstance complicated the publication of religious-ecclesiastical literature not encouraged by the authorities. In such unfavorable conditions, the Mother See made efforts to resume the publication of “Ararat” monthly ceased to be published in 1919. With permission of the authorities

of Soviet Armenia, in October 1923, the Mother See of Holy Etchmiadzin started works on the publication of religious-ecclesiastical periodicals. Despite the resolution, a serious obstacle to the publication of periodicals was the lack of financial resources.

On the basis of newly discovered documents, the study shows that the decades-long efforts of the Mother See of Holy Etchmiadzin to publish a religious-ecclesiastical magazine, collection of works or a newspaper did not lead to positive results in the 1920s. Due to the unfavorable attitude of the authorities and lack of organizational forces and financial resources, the periodicals “Ararat” and “Etchmiadzin Directory” were not published. Only in 1944, the Mother See of Holy Etchmiadzin began publishing “Etchmiadzin” monthly, which is still published uninterruptedly.

